

3. Пустовіт Л.О., Скопненко О.І., Сюта Г.М., Цимбалюк Т.В. Словник іншомовних слів. – К.: Довіра, 2000.

4. Реформатский А.А. Мысли о терминологии / А.А. Реформатский // Современные проблемы русской терминологии. – М.: Наука, 1986.

5. Російсько-український словник з авіаційної та ракетно-космічної техніки / За ред. Баранника Д.Х. і Пріснякова В.Ф. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1997.

In this article space-rocket terminology is regarded as a special part in the lexical system of common Ukrainian literary language. Systematical structure of term vocabulary is determined in functional aspect.

Key words: term, space-rocket terminology, category of notion.

УДК 811.161.2'373

Марія Федурко, Анна Огар (Дрогобич)

КОНЦЕПТИ ЗЕМЛЯ Й НЕБО КРІЗЬ ПРИЗМУ СЛОВОТВОРЕННЯ

У статті йдеться про словотвірне втілення концептів земля і небо в системі української мови. Вагомість землі як об'єкта словотвірної детермінації підтверджує одне із найчисленніших гнізд в системі українського словотворення – з вершиною земля (143 одиниці). На основі його аналізу встановлено стрижневі значення твірного як провідні ознаки концепту – 'грунт', 'верхній шар земної кори', 'країна'. Набагато менше розбудоване словотвірне гніздо лексеми небо (22 похідних слова) засвідчує деяку периферійність однойменного концепту в українській моделі світобудови. У ньому засобами деривації підтверджено високий концептуальний статус ознаки 'видимий над поверхнею землі повітряний простір у формі купола' та виведено ще один важливий концептуальний складник – 'синьо-голубе забарвлення'.

Ключові слова: концепт, концептуальна ознака, словотворення, словотвірне гніздо, похідне слово.

Постановка проблеми. Загальна переорієнтація лінгвістики на антропоцентричне бачення свого об'єкта актуалізувала дослідження одиниць словотвору [17, 276], украї важливих для осмислення мови як унікального витвору етносу [2, 6], бо її функціонування передбачає безперервний розвиток лексикону задля фіксації результатів пізнавальної практики суспільства. На думку М. Скаб, вивчати динаміку концептуалізації в мові певної сфери дійсності потрібно, якомога повніше використовуючи формальні ознаки, зокрема, словотвірні [11, 6]. Слова зі спільністю форми та змісту дають змогу виявити ступінь участі слово-

творення у процесах номінації і, ширше, концептуалізації та категоризації людиною світу і себе в ньому [17, 276]. Уже сам вибір певного явища як об'єкта словотвірної детермінації свідчить про його значущість, бо кожна мова словотвірно маркує біологічно, соціально чи культурно ревалентні феномени, засвідчуючи тим самим потужність культурогенної функції відповідних дериваційних актів. Окрім того, аналіз похідних слів вагомий і тому, що сприяє вияву (через вибір того чи того способу концептуалізації світу) «звичок свідомості» етносу [2, 104]: що значущіший концепт для людського мислення, то складніша система мовних засобів і способів його вираження [7, 313]. І дія закону номінативної дрібності, тобто високої номінативної членованості денотативної сфери [10, 98], для нього теж актуальна. Особливої уваги потребують основні, або ключові, концепти, зокрема, *земля* й *небо*. Розгляд останніх із погляду словотворення не тільки підтвердить їхню ментальну значущість, а й допоможе в систематизації способів представлення засобами мови нового кванту знання [7, 408].

Аналіз останніх досліджень. Концепти *земля* і *небо* в україністиці вже були об'єктом наукового розгляду. Досліджувано їх насамперед на матеріалі поетичних текстів. Так, О. Пахомова довела, що оригінальні риси світобачення П. Тичини виявили себе й у доборі автором мовних засобів уявлення концептосфери *небо* [9]. Л. Кравець встановила, що особливістю метафоричного структурування концепту в українській поезії ХХ століття є висока деталізація моделей міфологічного походження, зокрема «вода → небо», «людина → небо» [6].

Концепт *земля* як об'єкт наукового аналізу ґрунтовніше опрацьований. По-перше тому, що належить до основних елементів моделі світу багатьох етнокультур [13, 166], а по-друге, – що є концептуальним центром, який творить ментальний портрет народу [8, 22]. О. Железняк, проаналізувавши українські поетичні тексти, встановила, що спроектований на дійсність архетип *земля* постає як однойменний концепт із такими специфічними ознаками: він є донором концептів *людина*, *жінка*, *мати*, *потойбіччя*, *життя* й реципієнтом концептів *істота*, *людина*, *мати*, *святиня* [3]. С. Шуляк досліджувала концепт *земля* на матеріалі поезій Є. Гуцала і виявила таку його особливість: авторський образ землі, як і загальнонародний, ґрунтується на уявленні про відкритий, безмежний, незамкнений простір [15].

Попри зазначене, вивчення концептів *земля* й *небо* у контексті словотворення ще не здійснено. Йому й присвячуємо нашу статтю.

Формулювання цілей статті. Мета статті – виявити способи словотвірної реалізації концептів *земля* і *небо* в українській мові.

Виклад основного матеріалу. Словотвірне гніздо лексеми *земля*, базового вербалізатора однойменного концепту, багато розбудоване. За даними Шкільного словотвірного словника його випереджають щодо кількості лише гнізда *мова, мир, вага, вал, віра, вода, газ, ген* [18, 139–140]. Воно сформоване в основному з іменників (72 одиниці) та прикметників (60), що свідчить про прагнення мовців якомога точніше номінувати та характеризувати навколишній світ. Із лексеми *земля* словотвірно виведено також 9 дієслів та 2 прислівники. Систему словотвірних значень обстежуваного гнізда презентують:

– назва особи за місцем проживання (стосовно певної землі як країни або як планети): *земляк, землячка, землянин, іноземець, чужоземець, іноземка, чужоземка*;

– демінутив чи пейоратив: *земленька, землиця, земелька, землюка*;

– назва ознаки: *землистий, земний, земельний, земляний, надземний, наземний, підземний; неземний, землянистий, попідземний; земляцький, іноземний, чужоземський, чужоземний; землевпорядний, землеробський, землечерпальний* тощо;

– назва споруди, приміщення, організації: *землянка, земляночка, напівземлянка; підземелля; земфонд, держземфонд*;

– назва природного феномену: *землетрус, мікроземлетрус*;

– назва особи за родом діяльності: *землевпорядник, землекоп, землемір, землероб, землепроходець, підземник, землечерпальник*;

– назва предметної дії: *землеробство, земледобрення, землечерпання, землекористування, землевпорядкування, землевпорядження, землеволодіння*;

– назва особи стосовно наявності у неї землі та утворена від неї назва ознаки: *землевласник, землевласниця, земельник, безземельник; землевласницький*;

– збірна чи абстрагована назва: *безземелля, безземельність, малоземщина, багатоземелля, чужоземність, чужоземщина, далекоземщина*;

– назва певного механізму (машини, знаряддя, пристрою) та похідна від неї назва ознаки: *землечерпалка, землевоз, заземлювач, земснаряд; землевозний*;

– назва ґрунту за кольором та утворена від неї назви ознаки: *чорноземля, бурозем, жовтозем, сірозем, червонозем, чорнозем; буроземний* тощо;

– назва ґрунту за складом: *камінноземляний, перегнійно-земляний*;

– назва дії та похідна від неї абстрагована назва: *приземляти, приземлювати, заземлювати* тощо; *приземлювання, приземленість, заземлення, заземлювання* тощо.

В аналізованому словотвірному гнізді переважають два способи словотворення – суфіксація (52 слова) та основоскладання (63 слова). І. Голубовська зазначає, що результати першого способу належать до тих мовних феноменів, що репрезентують національний характер, національний спосіб відчуження. Особливо акцентує дослідниця на словах із суфіксами суб'єктивної оцінки: *землиця, земелька, земельнька, земелечка*, які вирізняють українську мову з-поміж інших – неспоріднених (китайська), далекоспоріднених (англійська), близькоспоріднених (російська) [2, 66–68]. Навіть пейоративні українські словотвірні засоби, скажімо, суфікс -ук(а) (*землюка*), не надають похідним словам смислових нюансів принизливості, презирства та знущання, властивих їхнім російським корелятам [2, 72]. Такі слова свідчать про позитивізм українців, їхнє змагання до гармонії, певну м'якість, що переходить у ніжність, толерантність та поступливість [16, 192]. Велика кількість композитів з абстрактним значенням у словотвірному гнізді *земля* засвідчує невпинну інтелектуалізацію української мови.

Загалом словотвірне структурування концепту *земля* актуалізує такі його ознаки:

- важливість, позитивність (*земелька, земельнька, землиця*);
- негативність (*приземленість* асоціюється з буденністю, прозаїчністю);
- місце проживання людини (*земляк, землянин*);
- професійний чи соціальний статус особи (*землероб, земледобрення, землевласник, безземельник*);
- колір (*чорноземля, жовтозем*);
- компонентний склад (*камінноземляний, перегнійноземляний*);
- напрямок (*доземний, доземно*);
- буденність, звичайність vs небуденність, незвичайність, пор.: *земний* і *неземний* ('позбавлений усього буденного, грубого; незвичайний [12, Т. 5, 317]);
- досяжність, пізнаність vs недосяжність (космічність), незвіданість: *позаземний, неземний* ('який перебуває, розташований, існує, відбувається і т. ін. за межами Землі [12, Т. 6, 787]; 'потойбічний, загробний [12, Т. 5, 317]);
- селянська щирість, безпосередність, міцність: *чорноземний* ('поселянському щирій, безпосередній, міцній);
- свій (*земляк, землячка, землячок, земляцтво, земляцький, земляк-художник; землянин*) vs чужий (*іноземець, чужоземець, іноземка, чужоземка, іноземщина, іноземний, чужоземний, чужоземський, чужоземність, чужоземщина*).

Аналіз семантичного плану похідних обстежуваного словотвірного гнізда дає змогу виявити стрижневі, найстабільніші, найуживаніші значення, що, на відміну від периферійних, є його смисловими підцентрами [14, 112]. Попри певну утрудненість підрахунків, можна стверджувати, що українська словотвірна система надає перевагу таким значенням:

– «грунт, який обробляється і використовується для вирощування рослин» (45 слів – *земельний* і похідні від нього, *безземельний* і похідні, *поземельний*, *землевласник* і похідні, *землевпорядження та землевпорядкування* та відповідні прикметники, *землеволодіння*, *землекористування*, *землекористувач*, *землероб* і похідні, *сухоземля*, *чорноземля*, *бурозем* і похідне, *жовтозем*, *сірозем* і похідне, *червонозем* і похідне, *чорнозем* і похідні, *багатоземелля*, *багатоземельний*, *малоземельний* і похідне);

– «верхній шар земної кори // розм. земляна поверхня, площа, по якій ходять» (41 слово – *земляний* і похідні, *підземник* і похідне, *підземелля*, *наземний* і похідне; *надземний* і похідні, *підземний* і похідні; *заземлити* і похідні, *приземлити* і похідні);

– «країна, край, держава» (16 слів – *земляк* і похідні, *іноземець*, *чужоземець*, *іноземка*, *чужоземка*, *іноземщина*, *іноземний*, *чужоземний* і похідні, *чужоземський*).

Словотвірна розбудованість цих значень виявляє закономірності пізнання українцями світу. Стосовно землі як речовини темно-бурого кольору – компонента земної кори, то, можливо, родючі українські простори сприймалися їхніми мешканцями як належне, а можливо, значно важливішою видавалася така їх здатність, як родючість, тому ця семема не відтворена в похідних.

Для українського етносу не актуальне протиставлення землі космосу та морським просторам, очевидно, через специфіку взаємодії людини з довкіллям, а також через «віддаленість» і одного, й другого. Це має наслідком значно слабшу репрезентативність словотвірного гнізда небо [5, 549–550]. У ньому теж домінують суфіксація (7 одиниць) та основокладання (11 одиниць).

У цілому дериваційне поле цієї лексики формують 22 одиниці: 14 іменникових слів і 9 прикметникових. Серед останніх ті, що вказують на: а) пов'язаність/непов'язаність ознак певних предметів із небом (*небовий*, *небеський*, *небесний*); б) локалізацію всього суцього стосовно неба (*піднебний*, *піднебесний*); в) кольорохарактеристики неба (*небесноблакитний*, *небесно-голубий*, *лазурнонебесний*). Зауважимо, що передусім похідні ад'єктиви пов'язують концепти *небо* та *земля*: *небесний* опозиціонує *земному* [12 5, 247].

Окрему групу утворюють похідні іменники, серед яких: а) слова, значення яких ґрунтується на ототожненні неба з банею або куполовидною поверхнею (*небовид, небозвід, небосхил, небокрай*); б) лексеми, що вносять у структуру концепту трактування неба як певної обмеженої краями, подільної сутності; в) номени, що апелюють до уявлень про небо як дім богів, ангелів, святих (*небожитель, небожителька*); г) іменники, що виявляють концептуальну ознаку «височінь» (*піднебесся, піднебесність*).

Словотворення засвідчує традиційний для кольоросемантики зв'язок неба з синьо-голубим спектром: кольорономінації ґрунтуються на «когнітивних зачіпках» – універсальних елементах людського досвіду, до яких належить і небо [2, 176]. Отож прототипічний референт синього і голубого кольорів (не всі мови, скажімо, англійська, їх розрізняють) – це колір неба [2, 192]. Лексеми *небо* кваліфікують навіть як невласне назву блакитного кольору [4, 161]. А. Вежицька зауважила, що в багатьох мовах світу найближчими еквівалентами слова *blue* слугують слова, морфологічно чи етимологічно пов'язані з номеном *небо* (приміром, польський прикметник *niebieski, утворений від niebo*). Це дає авторці підстави резюмувати: «у таких словах передбачена явна асоціація між концептом цього кольору і концептом «небо» [1, 257]. Українській мові властиві й особливі форми вияву цього асоціативного зв'язку – складні слова *небесно-блакитний, небесно-голубий, лазурно-небесний, небосинь*, що відтворюють найтонші відтінки кольору. Співвіднесеність з небом, з його глибиною, прозорістю, величністю зумовила специфіку переносних значень і символічних функцій номенів *синій* і *блакитний*: в українській мові метафоричні іпостасі слова *блакитний* пов'язані з уявленнями про чистоту, ніжність, безтурботність, романтичність [2, 193]. Окрім цього, кольороназва *блакитний* наділена винятково позитивною семантикою, тому нею зображують погоже небо. Натомість увесь спектр синіх кольорів, за даними психофізіології сприйняття, може спричиняти неспокій, сумний настрій, утому, пригніченість, чим пояснюють використання їх назв як засобів ословлення образу безодні [4, 162]. Усі завуальовані конотативні співзначення лексем *синій, блакитний, голубий* доповнюють семантику слова *небо*, а тому входять у структуру однойменного концепту.

Висновки. Отже, словотвірна характеристика номенів концептів *земля* і *небо* не тільки ілюструє закарбоване у мові пізнавально-творче осмислення українською мовною спільнотою природних феноменів, але й виявляє сам процес переведення результатів категоризації й концептуалізації світу в мовний формат. Саме словотворення виділяє стрижневі значення, а отже, ядерні ознаки концепту *земля* – ‘ґрунт’, ‘верхній шар земної кори’, ‘країна’. Стосовно неба, то словотвірна система підтвер-

дила високий концептуальний статус ознаки 'видимий над поверхнею землі повітряний простір у формі купола' а також встановила одну з найважливіших диференційних ознак неба – синьо-голубе забарвлення, специфічно реалізовану у складних словах *небесно-блакитний, небесно-голубий, лазурно-небесний, небосинь*.

Перспективним видається вивчення способів і засобів мовного втілення концептів *земля і небо* в текстах художніх творах.

1. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание: Пер. с англ. / Отв. ред. М.А. Кронгауз, вступ. ст. Е.В. Падучевой / Анна Вежбицкая. – М.: Русские словари, 1996. – 416 с.

2. Голубовская И.А. Этнические особенности языковых картин мира: Монография / И.А. Голубовская. – Киев: Издательско-полиграфический центр «Киевский университет», 2002. – 293 с.

3. Железняк О. Концептуалізація архетипу земля в поетичній картині світу українців / Олена Железняк [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://194.44.242.244/Portal/soc_gum/Nz/89_1/statti/94.pdf

4. Загнітко А.П., Білозуб А.І. Кольористика як елемент поетичного мовлення Анатолія Мойсієнка // Актуальні проблеми слов'янської філології: Міжвуз. зб. наук. ст. / Відп. ред. В.А. Зарва. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2008. – С. 160 – 164.

5. Кореневий гніздовий словник української мови: Гнізда слів з вершинами – омографічними коренями / [авт.-уклад. Карпіловська С.А.] – К.: Українська енциклопедія, 2002.

6. Кравець Л. Метафоричне структурування концепту «небо» в українській поезії ХХ ст. (за матеріалами до Словника української поетичної метафори) / Лариса Кравець [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Lekb/2009_18/Kravec.htm

7. Кубрякова Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Кубрякова Елена Самойловна [Рос. академия наук. Ин-т языкознания]. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.

8. Лобур Н. Культ землі в українській мові / Лобур Надія // Дивослово. – 1996. – № 3. – С. 22 – 23.

9. Пахомова О. М. Елементи художньої картини світу П.Тичини як сфера реалізації концептосфери *небо* / О.М.Пахомова [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/znpkhnpu_lingv/2008_25/3.html

10. Попова З.Д. Очерки по когнитивной лингвистике / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – Воронеж: Истоки, 2001. – 192 с.

11. Скаб М. В. Концептуалізація сакральної сфери в українській мові : автореф. дис. ... доктора філол. наук : 10.02.01 / Марія Василівна Скаб. – К., 2009. – 36, [2] с.

12. Словник української мови: в 11 томах / Інститут мовознавства АН УРСР. – К.: Наукова думка, 1970–1980. – Том 3:3. – С. 557. – Том 5: Н–О. – С. 249.

13. Слюніна О. В. Концепт *земля* в українській мовній картині світу: лінгвокогнітивне осмислення / О.В.Слюніна // Лінгвістика [Збірник наукових праць]. – Луганськ: ЛНПУ, 2009. – № 1(16). – С. 159–169.
14. Уфимцева А.А. Опыт изучения лексики как системы (на материале английского языка) / А.А. Уфимцева. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1962. – 288 с.
15. Шуляк С. Лексична інтерпретація концепту *земля* у поезії Євгена Гуцала / Світлана Шуляк // Вісник Львівського університету. – 2004. – Вип. 34. Ч. II. – С. 249 – 253.
16. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / Упоряд. М.Шаповал / Янів Володимир. – К.: Знання, 2006. – 341 с.
17. Ярошенко Н. Концептуальна структура словотвірного гнізда в зіставному аспекті / Наталія О. Ярошенко // Мова та культури у новій Європі: контакти і самобутність [Збірник наукових доповідей]. – К.: Видавничий дім Дмитра Бурого, 2009. – С. 275 – 280.
18. Шкільний словотвірний словник сучасної української мови: 15600 слів у складі 127 гнізд / [Уклад.: Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська та ін.] – К.: Наукова думка, 2005. – 264 с.

*The article deals with derivational implementation concepts **earth** and **sky**. The importance of land as an object word creative determination confirms one of the largest terminals in the Ukrainian language – 143 units, from which selected core meaning under the basic features of the concept – the soil, the top layer of the crust, country. Significantly poorer derivational slot tokens sky (22 units) confirms the relative peripheral concept in the world Ukrainian model. Derivational confirmed high conceptual status characteristics «visible above the ground airspace in the shape of the dome» and removed another important conceptual element – blue color.*

Keywords: *concept, conceptual sign, derivation, derivational slot, derivative of the word.*

УДК 811.161.2'373

Галина Філь (Дрогобич)

СИМВОЛИ ЯК СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ КОМПОНЕНТИ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ МІКРОСИСТЕМИ “ФАУНА”

У статті проаналізована група фразеологічних одиниць української мови мікросистеми “Фауна” з компонентами-символами, що є етнокультурними маркерами в мовній картині світу; з’ясовано, що апарат символів як структурних компонентів стійких сполучень неоднорідний; зазначено, що словесна символіка фразеологічних одиниць відображає матеріальне і духовне життя українського народу – суспільні взаємини минулих епох, заняття людей, їх ви-